

A válás mint történelmi tapasztalat

*Phillips, Roderick: Amit Isten összekötött...
A válás rövid története. Osiris Kiadó,
Budapest, 2004. 341 o.*

Miért olyan gyakori napjainkban a válás a „nyugati társadalmakban”? A házasságoknak általában negyede, harmada, sőt akár fele ér véget ilyen módon. Ez a nyugtalanító kérdés a kiindulópontja Roderick Phillips nagyívű, a reformációtól az 1990-es évekig terjedő áttekintésének. Habár a jelenség nem a „nyugati világ” sajátja, szembeötlő elterjedésének és az elterjedés ütemének növekvő időbeli szinkronitása, illetve az a tény, hogy bár eredetileg nem volt lehetséges válni, végül sehol – még az olyan katolikus országokban sem, mint Olasz-, Spanyol-, Lengyelország vagy „utolsó bástyaként” Írország (ezzel Phillips 1991-ben még nem számolhatott) – sem sikerült gátat vetni annak.

A jelenség vizsgálatánál a történelmi kontextusba ágyazással meglehetősen ritkán találkozni: a házasságok felbontása mindaddig valamiért jobban érdekelte a jelenkori állapotokra orientált szociológusokat, pszichológusokat, jogászokat, mint a történészeket. Ez azért is különös, mert a „nyugati család” története, elszakadva a történelmi demográfiától, az 1980-as évektől önálló kutatási területként jelent meg. Amint Phillips is megállapítja: a válás a családtörténet „szegény rokona” – nem kapta meg az őt megillető figyelmet. Itt persze megemlíthető Lawrence Stone Angliát érintő munkássága, amely azonban inkább a kivételes, egyedi teljesítmények közé sorolható, előzmények s – úgy tűnik – követők nélkül.¹ Talán szóba

jöhet még egy speciális kutatási terület, amely iránt mindmáig határozott érdeklődés mutatkozik: számos tanulmány foglalkozott a francia forradalom időszakára vonatkozóan a forradalmi ideológia és gyakorlat, a különböző társadalmi csoportok, illetve a válási számok megugrásának egészen különleges összefüggéseivel.² Kétségtelen azonban, hogy ilyen formában, átfogó igénnyel még nem történt kísérlet a válás történetének megírására.

Phillips munkájának magyar kiadásával kapcsolatban előjáróban két megjegyzést tennénk. Az egyik az, hogy talán szerencsésebb lett volna az eredetileg *Putting Asunder* címet viselő bővebb változat megjelenítése (persze biztosan jobban eladható az olvasmányos, könnyed stílusban megírt második verzió).³ Másrészt pedig – kukacoskodjunk egy kicsit – az *Untying the Knot* eredeti cím mozifilmek esetében már megszokott „laza” fordítása („Amit Isten összekötött ...”) a konkrét esetben, a válással kapcsolatban kételyeket ébreszthet, *Máté 19, 6* ugyanis tudvalevőleg így folytatódik: „azt ember ne válassa szét.”

riage in England 1660–1753. Oxford, 1992.; uő.: *Broken Lives. Separation and Divorce in England 1660–1857. Oxford, 1993.* – Roderick Phillips csak a legkorábbi – nem is kifejezetten a váláshoz kapcsolódó – munkát használhatta.

² Az egyik úttörőként éppen Phillips említhető: Phillips, Roderick: *Family Breakdown in Late Eighteenth Century France: Divorce in Rouen 1792–1803. Oxford, 1980.*; továbbá: Dessertine, Dominique: *Divorcer à Lyon sous la Révolution et l'Empire. Lyon, 1981.*; Desan, Suzanne: *The Family on Trial in Revolutionary France. Berkeley–Los Angeles–London, 2004.* A könyv egyik fejezete (Broken Bonds. The Revolutionary Practice of Divorce) kifejezetten a válásokkal foglalkozik.

³ Phillips, Roderick: *Putting Asunder. A History of Divorce in Western Society. Cambridge, 1988.*

¹ Stone, Lawrence: *The Family, Sex and Marriage in England. 1500–1800. London, 1977.*; uő.: *Road to Divorce. England (1530–1987). Oxford, 1990.*; uő.: *Uncertain Unions: Mar-*

Az ottawai Carleton University professzora, akit éppenséggel a roueni válások francia forradalom alatti történetével foglalkozó könyve tett ismertté a kontinensen, alapvetően – amint a bevezetőben olvashatjuk – kettős megközelítésben tárgyalja a felvetett kérdést: egyfelől megkísérli felmérni a politikai gondolkodás, az ideológia hatását a bontótörvények alakulására, másfelől vizsgálni szándékozik a válóperek szereplőinek társadalmi összetételét, illetőleg motivációit. De nem csupán a házasságok formális felbontása kerül terítékre, amelynek – a szerző által választott nézőpontból szemlélve a dolgot – időben mindinkább növekvő gyakorisága persze kellően indokolhatja a megkülönböztetett figyelmet, hanem a válás olyan, jórészt korai alternatívái is, mint a különélés, hűtlen elhagyás, feleségeladás és *ultima ratioként* a házastárs meggyilkolása – vagyis általában véve a házasság megromlása és az ilyen természetű konfliktusok „kifutásai”.

A válás „karrierje” a „nyugati világban” kétségtelenül a reformációval indult, amely a Biblia ellentmondó részeit citálva megtörte a házasság felbonthatatlanságát tételző katolikus doktrína egyeduralmát. Phillips ennek megfelelően kimerítően tárgyalja a reformátorok nézeteit és a válás történetének eme kezdeti periódusát, kitekintve az anglikán egyház sajátos álláspontjára, illetve a protestáns felekezetek gyakorlatára az amerikai gyarmatokon. A kép azonban mégsem teljes. Egyrészt nem ártott volna megjegyezni – bár a vizsgált „nyugati világ” peremvidékét érinti –, hogy az ortodox egyházak korábban és később is megengedték a házasság felbontását (más kérdés, hogy nem egykönnyen). Ami azonban még komolyabban felróható: egy homályos utalást leszámítva (228.), említés nélkül marad, hogy az európai zsidó diaszpórán belül bizony mindvégig – legalábbis a polgári törvénykönyvek bevezetéséig – el lehetett

válni, s hogy ezzel a lehetőséggel viszonylag gyakran éltek is!⁴

A zsidó válás elhanyagolása két szempontból sem tett jót a munkának. Egyfelől Phillips eszmetörténeti fejtegetéseit megalapozhatta volna a keresztény felfogás judaikus gyökereinek bemutatása, amennyiben a házasság szerepét és felbonthatóságát illető ellentmondásos bibliai kitételekben, amelyekre a protestáns prédikátorok és követőik előszeretettel hivatkoztak, nyilvánvalóan a zsidóság megelőző évezredes gyakorlata tükröződik. Másfelől a zsidó válás sajátos módon segíthetett volna a jelenség felekezeti dimenzióinak kiegyensúlyozottabb értékelésében: az ugyanis éppen akkor vált problémává, amikor Phillips a szekularizációra hivatkozva kiszorítja a vallást a házasság felbontásának területéről. A zsidóság emancipációja, egyidejűleg a polgári törvénykönyvek születésével és a házassági jog állami birtokbavételével, minden esetben szükségszerűen vetette fel a felekezeti gyakorlatok integrációjának és harmonizációjának kérdését. A válás mint jogintézmény nem csak azért tört át a „nyugati társadalmakban”, mert egyre többen vélték úgy, hogy nem lehet együttélésre kényszeríteni azokat a házastársakat, akik gyűlölik egymást, hanem azért is, mert a civil társadalom eszményét szem előtt tartó törvényhozóknak közös nevezőre kellett hoznia az eltérő felekezeti gyakorlatokat. És ebben

⁴ A téma rendszeres kutatása még várat magára. A válási gyakoriságot illetően elsősorban saját – talán nem egészen irreleváns – eredményeinkre hivatkozhatunk: Budapesten 1869–1895 között a válni szándékozó házastársak 36%-a zsidó vallású volt, miközben a zsidók aránya a teljes fővárosi népességen belül nem érte el a 20%-ot. Az Osztrák–Magyar Monarchia másik felében 1882–1905 között a házasságok felbontásának 69%-ában voltak zsidó vallásúak a peres felek (a katolikusok persze Ausztriában nem válhattak el). Vö. Englisch, Karl Ritter von: *Streiflichter aus dem Bereiche der letzten 25 Jahre österreichischer Ehelösungsstatistik*. Statistische Monatschrift. Neue Folge. Jg. 14. (1909) 1. sz. (Jänner-Heft) 460–461.

a csaknem valamennyi „nyugati” országban jelenlévő zsidóság példája – kivéve talán a túlnyomóan katolikus többségű államokat – fontos szerepet játszott. (Nem véletlen, amire Phillips is utal, hogy az 1884-es francia bontótörvény zsidó származású kezdeményezője, Alfred Naquet személye és tevékenysége heves antiszemita indulatokat kavart).

De maradjunk még egy kicsit a válás felekezeti dimenziójánál! Az embernek a könyv egy pontján, amint az olvasással túljut a 18–19. század fordulóján, olyan érzése támad, hogy a házasság felbontásával kapcsolatos vallási tradíciók, hitelvek és egyházi gyakorlatok (gondoljunk a katolikus szentszékek működésére) egy kissé elsietetten kerülnek ki a vizsgálódások hatóköréből. Noha a szerző utal azok jelentőségére (74.), hatásukkal a továbbiakban nem foglalkozik. Pedig enélkül nehezen érthető meg, miért olyan hihetetlenül ingadozó a válási gyakoriság a különböző államok 19. századi statisztikáiban: miért produkálnak rendkívül sok válást – persze mai szemmel nézve ez másként fest – a protestáns német területek, és miért oly keveset a katolikus Belgium, ahol – Európában sokáig egyedül – a *Code Civil* érvényben maradt, s a házasságokat fel lehetett bontani. Hogyan magyarázható a tradíciók számításba vétele nélkül – hogy hazai példán keresztül tegyem szemléletessé a problémát – az a minden válást illető sztereotípiát megkérdőjelező jelenség, amely Erdélyben a protestáns felekezeteknél tapasztalható: a 19. század második felében például az unitáriusok által lakott falvakban a nyers válási arányszám elérte az 1 ezreléket!⁵ Ez még akkor is magyarázatra szorul, ha elismerjük a Phillips által felvázolt tendencia általános érvényét.

Mindamellet a válás korai időszakát illetően megvalósulni látszik a munka beve-

zetőben megfogalmazott célkitűzése: a jelenség komplex megközelítése. Az ideológiai fejlemények – a házasságról és a válásról alkotott különböző elgondolások – mellett ugyanis a szerző számos esettanulmányt ismertet röviden, elsősorban Angliát és gyarmatait, illetőleg a forradalmi Franciaországot érintően. A „Miért és hogyan mentek tönkre a házasságok?” címet viselő fejezetben pedig kísérlet történik a különböző gazdasági, társadalmi és kulturális tényezők számbavételére. Itt, a válási gyakoriság magyarázatául szolgáló kétfajta modellt ismertetve, Phillips egyértelműen amellett teszi le voksát, hogy a házasságok növekvő számban történő felbontása generálta önmagát. Vagyis nem egyszerűen arról volt szó – mint azt a liberálisok hirdették –, hogy a megromlott házasságok mind nagyobb hányada ért véget jogi úton, hanem arról – amit a konzervatívok hangoztattak –, hogy a válás mint kiút a házasságból egyre vonzóbbá vált, s emiatt egyre több házasság ment tönkre. A talán meglepő állítást sajnos – amint a szerző beismeri – nem lehet bizonyítani, mert egész egyszerűen nem tudjuk meghatározni és számszerűsíteni azt, mit is takar voltaképpen az adott korszakokban a „megromlott házasságok” kifejezés.

Úgy gondoljuk, Phillipsnek igaza lehet, de e modell verifikációja tekintetében nem teljesen reménytelen a helyzet, ha léptéket váltunk. A 19. századi budapesti esetek vizsgálata kapcsán ugyanis határozottan az a benyomásunk, hogy az, amit a válás tapasztalatának nevezhetünk, jelentősen hozzájárul a válások terjedéséhez. Amennyiben a konkrét eseteket vizsgáljuk, szembeűnővé válik, milyen gyakran találkozunk bizonyos személyekkel, családokkal, illetve – bár ezekkel már óvatosabban kell bánni a következtetések levonásakor – foglalkozási és lakóhelyi csoportokkal (a szomszédságot mint tényezőt megemlíti Phillips is 18. századi francia példára hivatkozva, 316.). Ez nyilvánvalóan csak indirekt és korlátozott érvényű bizonyíték, de azt gondoljuk, mikroszinten a váló-

⁵ A példa megint csak saját kutatások hozadéka. Vö. Erdélyi Unitárius Levéltár. (Kolozsvár) Főpapi Törvényszék tanácsülési jegyzőkönyvei 1869–1895.

peres felek ilyen természetű, „külső” motívációira is fény deríthető.

A szerző az általa preferált modell nyomán részletesen tárgyalja a szekularizáció folyamatát, amely a válás területén a házassági jog rendszerint fokozatos állami kisértését, a polgári bontótörvények születését, egyúttal – tendenciaszerűen – liberalizációját jelentette. Ha a válás nem pusztán a házassági konfliktusok megoldásának egyre gyakrabban használt eszköze, hanem egyúttal a konfliktusok indukálója is, megkülönböztetett figyelem illeti a törvényhozás menetét, mint amely megteremti és szabályozza a jogi lehetőséget és a használat módját.

Phillips azonban túlságosan is a törvényhozás tevékenységére korlátozza a jogi szférában végbemenő változásokat, elhanyagolva elsősorban a joggyakorlat szerepét. Bár az egyes jogrendszerek eltérő mozgásteret biztosítanak a bíróságok számára, a joggyakorlat sehol sem tekinthető pusztán automatizmusnak: konkrét perekon keresztül bizonyára példákat láthattunk volna a törvények megszorító vagy megengedő alkalmazására, ami egyúttal a válási gyakoriság csökkenésében és növekedésében is kifejeződhet. Ugyanígy rendszerezni lehetett volna azokat a jelentéktelennek tűnő jogi változásokat, amelyekre más helyen, elsősorban utal a szerző: például a nő- és gyermekjogi megítélését illető gyakorlat változását, avagy a szegénység történelmi pereskedés lehetőségét, az eljárás egyszerűsödését, ami a költségek csökkenéséhez vezetett, s ekként hozzájárult ahhoz, amit a válás „demokratizálásának” nevezhetünk.

A bontótörvények szerepének hangsúlyos, már-már egysíkú tárgyalásánál is tetten érhető az eredeti célkitűzés megbicsaklása, vagyis hogy – szemben a könyv első felével – egyre kevesebb szó esik arról, miként éltek a törvényhozók által biztosított jogi lehetőséggel az érintettek, illetőleg miként éltek meg ugyanők házasságuk felbontását; hol, mikor, miféle nehézségekkel kellett szembenéznie annak, aki válóper

indított; milyen szerepet játszottak a házassági konfliktusok megoldásának más módjai, amelyeket Phillips korábban érintett. A válási görbék megrajzolása és a tendenciák kitapintása ugyanis nyilvánvalóan nem sokat mond ez utóbbiról. Csak találgatni lehet, vajon az aránytalanság oka a fent érintett modell egyenes következménye-e, avagy egyszerűen arról van szó, hogy a 19–20. századra vonatkozóan – a jelenség növekvő gyakoriságához képest – eddig jóval kevesebb mikroszintű vizsgálatot végeztek, eset tanulmány készítettek, amiből a szerző méríthetett volna.

Phillips „A válásszám növekedésének magyarázata (1870–1990-es évek)” című fejezetben kísérli meg levonni vizsgálatának tanulságait. Ehelyütt kiemelten foglalkozik a családot korábban összetartó gazdasági kényszerek enyhülésével, különösen a nők növekvő arányú munkavállalásával mint olyan tényezővel, amely fellazította a családi köteleket, s megteremtette a válás anyagi feltételeit. Itt azonban, legalábbis ami a 19. századot illeti, nem egészen világos, miként építhető be a gondolatmenetbe – amire a szerző is utalást tesz (299.) – a „domeszticitás” elmélete, amely a „középosztálybeli” nők otthoni szerepének erősödését hangsúlyozva ellentmond a női munkavállalás fokozatos terjedése elképzelésének. (Különös tekintettel arra, hogy a válás a 19. században, miként Phillips is hangsúlyozza, bár meglehetősen széles társadalmi spektrumot fog át, mégis határozottan „középosztályi” jelenség.) Ezzel nem akarjuk kétségbe vonni azt az alapvető kijelentést, hogy a nők munkába állása hosszú távon átalakította a családon belüli erőviszonyokat, ami a növekvő válási számokban is kifejeződött – csupán hiányoljuk az időbeli változások pontosabb rögzítését.

A nők kezdeményező szerepe ugyancsak központi helyet foglal el a szerző magyarázatában. Phillips lépten-nyomon kiemeli, hogy a gyengébbik nem képviselői – ha az adott jogrendszer kifejezetten nem diszkriminálta őket – mindig sokkal nagyobb

arányban indítottak válópert, mint férjeik. Összességében pedig arra jut, hogy miközben a férfiak, mert tehették, gyakrabban folyamodtak a házasság *de facto* bevezetésének olyan hagyományos módozatához, mint az elhagyás, a szűkebbre szabott mozgástérrel rendelkező nők inkább éltek a bővülő jogi lehetőségekkel. Problematikus azonban a konkrét jogi környezettől függetlenül efféle megállapításokat tenni. A saját, 19. századot érintő kutatásaink szerint ugyanis konszenzuális válás esetén – márpedig a perek számottevő része mögött, még a vét-kességi elvet érvényesítő rendszerek keretei között is, megállapodás húzódik meg – gyakran véletlenszerű, melyik fél adja be a válókeresetet (ezt egyébként sokszor szerződésben fektetik le). Másfelől a magyarországi rendszer egyenesen arra kínál példát, hogy az aktív fél gyakran éppenséggel az alperes! (Az olyan vegyesházassági válóperek esetében, ahol a bírói fórumok a felek eltérő vallása miatt különbözők voltak, először az alperes illetékes bírósága hirdetett ítéletet, vagyis az alperes szabadult meg elsőként a házassági kötelékből.) Tehát pusztán a perindítás nemi specifikációja alapján, a konkrét motivációk és stratégiák tanulmányozása nélkül kockázatos messzemenő következtetéseket levonni.

Hasonló kritikával illethető a formális válókok mérése is. A válóper nyilvánvalóan nem tekinthető a házassági konfliktus hiteles dokumentációjának – időben előrehaladva egyre inkább olyan jogi játszmáról van szó, amelyben a felek, illetve ügyvédek a lehető legkevesebb információ kiadásával próbálnak célt érni. Így a keresetben (visszontkeresetben) felhozott indokok is inkább az alkalmazott jogi stratégiába illeszkednek, semmint a „valós” okokat jelenítik meg. Gyakran egyáltalán nem tudható meg, miért válnak valójában, főként ha a házassági kötelék gyakorlatilag közös megegyezéssel is felbontható. Hogy egy másik példával szemléltessem a dolgot: Magyarországon 1895 után nagyon megszorodott a „szándékos és jogos ok nélküli elhagyás”-ok

száma, amiből talán első ránézésre azt a következtetést lehetne levonni, hogy mind többen vetettek véget házasságuknak ilyen módon; ténylegesen azonban egyszerűen az állt a háttérben, hogy ebben az esetben volt a legkönnyebb a bizonyítási eljárás, és a leg-rövidebb a per lefolyása (ezek mögött mellesleg jórészt ugyancsak a felek megegyezése gyanítható).

Ugyanakkor a vagyoni viszonyok rendezése és a házasságból született gyerekek elhelyezésének kérdése Phillips könyvében a megérdemelnél kevesebb figyelmet kap. Az előbbi például, bár méltatja a női tulajdon elismerésének jelentőségét, főként a nőtartásdíj fizetésére korlátozza. Azt gondoljuk, számos előnytől fosztja meg magát az a vizsgálati módszer, amely a válópereket ki ragadja a konkrét társadalmi összefüggésrendszerből, s azoknál kizárólag a felek indokait, elhatározásait firtatja. Ez egy kicsit a mai helyzet visszavetítésének tűnik, amikor az individuális döntés súlya jóval nagyobb lehet. Ha a 19. századi házasságkötéseket illetően hajlunk annak elfogadására, hogy abban – „szerelmi házasság” ide vagy oda – a családi érdekek, örökítési stratégiák játszottak elsődlegesen szerepet, miért gondoljuk, hogy a válás pusztán az egyik vagy a másik fél elhatározásán múlott? Főként, ha bizonyos vagyontömeg sorsa forgott kockán (és ez a családi vállalkozások korában gyakran előfordult). A női különvagyon – hogy csak egyetlen példát hozzunk – elismerése így nem valamiféle józan belátás eredményeként fogható fel, hiszen a nő mögött ott állt a hozományt biztosító apa, gyám, család, rokonság. Amennyiben a férj szándékos vagy vétlen lépéseivel veszélyeztette a vagyon megőrzését, átörökítését, nem csupán hitvese rosszállásával számolhatott – s pontosan a válás volt az az eszköz, amellyel menteni lehetett a még menthetőt. És megfordítva: a férj is meggondolhatta magát, akadhatott jobb „partira”, s ekkor az újraházasodáshoz a váláson keresztül vezetett az út. (A válás utáni újraházasodások vizsgálata, amelyet Phillips is meglehetősen el-

hanyagol, ekként új szempontként vetődhet fel.) Hasonló a helyzet a gyerekek elhelyezésével, amely együtt járhatott tartásdíjuk megállapításával, örökrészüik biztosításával, tehát a kérdést itt sem csupán individuális–emocionális nézőpontból lehet tárgyalni.

Általában véve sok más probléma is könnyebben megoldható lenne, ha a válás vizsgálatakor nem pusztán a két perlekedő házastárs motivációit, szándékait firtatnánk. A válóperek talán túlságosan is csupán a házaspárt helyezik reflektorfénybe, s az ezekre építő történelmi konstrukció hajlamossá válhat mindezt realitásként elfogadni. Így viszont rejtve maradnak a válóperben közvetlenül meg nem fogható kapcsolati hálók – családi, rokonsági kötelékek, baráti–ismeretségi kör – szerepe. (A francia forradalom törvényhozói tehát konzekvensen jártak el, amikor házassági bontóperekben a családtagokra és a barátokra ruházták a bírói szerepkört.) Az a jelenség például, hogy a válás akkor is gyakoribbá válhat, amikor a női munkavállalók aránya számottevően nem nő, valószínűleg azzal magyarázható, hogy az elvált, rendszerint önálló keresettel nem rendelkező nő helyzete korántsem volt minden esetben olyan kilátástalan, mint talán ma képzeljük. Számíthatott szüleire, testvéreire, rokonaira – nem beszélve arról, hogy magát a válást is gyakran egy új kapcsolat motiválta, avagy a válás után hamarosan új társat talált, ami egyúttal megoldotta az egzisztenciális gondokat is. Meglehet, ez az oka annak, hogy – amint Phillips egy helyen (306–307.) rácsodálkozik – viszonylag kevés exfeleség igényelt és kapott nőtartásdíjat.

Ami viszont a szóban forgó összegzés kétségbevonhatatlan – szerintünk legnagyobb – erénye, az a „visszacsatolás” fontosságának hangsúlyozása. A válás megtapasztalása közvetlenül – családtagok, roko-

nok, munkatársak, szomszédok példáján – vagy közvetett úton – regényeken, a sajtón, majd a rádión, mozin, televízión keresztül – nagyban hozzájárult a társadalmi elfogadottság növekedéséhez, a stigmatizáció enyhüléséhez, egyúttal a válás „demokratizálódásához”, a válási gyakoriság növekedéséhez. Amint a családon belüli munkamegosztás és szerepek változásához, a házassággal szemben támasztott elvárások növekedéséhez is nagyban hozzájárult – hogy csak néhány példát ragadjunk ki – a „romantikus szerelem”, a „szerelmi házasság”, illetve a „dolgozó nő”, a „házimunkát végző férfi” pozitív kontextusban történő megjelenítése.

Összességében véve Roderick Phillips azzal, hogy a monokauzális magyarázatokat elvetve a különböző gazdasági, társadalmi, kulturális tényezők összjátékát s – különösképpen – a válás tapasztalatának fontosságát emeli ki, rendkívül gondolatébresztő munkát tett le az asztalra. Persze vitatható, hogy a könyvben tárgyalt tényezők mikor, hol, milyen súllyal estek latba. Továbbá problematikus az a megközelítés, amely nem vet számot kellően a válás jogi természetével, a joggyakorlat jelentőségével, illetőleg a tradíciók erejével. És a kiindulópont, a túlságosan is a jelenre orientált kérdésfeltevés sem kedvez a „tendenciától” eltérő, egyedi–különös jelenségek bemutatásának, amelyek valószínűleg rávilágítanak a jogintézmény használatának különböző módjaira. De talán nem a válás rövid történetének megírására vállalkozó szerzővel szemben kellene olyan igényeket támasztani, amelyek kielégítését csak a felvesztett szempontokat mérlegre tevő, érvényesítő esettanulmányok és részfeldolgozások sorától várhatjuk.

NAGY SÁNDOR